

- Kierkegaard, Søren: *Enten-Eller* Gyldendal (1994 a)
 Kierkegaard, Søren: *Sygdommen til Døden* Gyldendal (1994 b)
 Kierkegaard, Søren: *Liljen paa Marken og Fuglen under Himlen* Gyldendal (1994 c)
 Linehan, M. (1993): *Cognitive-Behavioral Treatment of Borderline personality disorder*, Guildford Press, New York.
 Rose, Nikolas (1989): *Governing the soul. The Shaping of the Private Self*. Free Association Books.
 Rubin, J. B. (1996): *Psychotherapy and Buddhism: toward an integration*, Plenum Press, New York.
 Safran, J. D. (Ed.). (2003a): *Psychoanalysis and Buddhism: An unfolding dialogue*. Boston: Wisdom Publications.
 Segal, Z.V., Williams, J.M.G. & Teasdale, J.D. (2002): *Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Depression – A New Approach to Preventing Relapse*. The Guilford Press – New York
 Shapiro, S.L., Carlson, L., Astin, J.A., Freedman, B. (2006): Mechanisms of Mindfulness. I: *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 62.No.3: 373-386
 Solhaug, I (2007): *Selvtutvikling eller selvavvikling? Selvet i postmoderniteten og mindfulness-inspirert psykologi*. Speciale afleveret ved Københavns Universitet
 Thera, N. (1996): *The Heart of Buddhist Meditation*. Weiser Books, San Francisco (oprindeligt udgivet 1954)
 Willig, Rasmus (red.) (2005): *Sociale patologier*. Hans Reizels Forlag

Ejvind Hansen

E-mailens tavshed¹

I denne artikel overfører jeg Derridas analyser af skriftligheden til e-mailen. Jeg viser, at e-mailteknologien på den ene side bærer på nogle strukturer, der potentielt kan gøre os mere bevidste om tavshedens betydning for kommunikationen (pga. følelsen af udsathed mellem de enkelte led); og at den på den anden side også kan tilhulle denne tavshedens betydning, ved at man kan bygge bro mellem de enkelte indlæg og ved at forholde sig rigtigt til tidligere indlæg. Begge aspekter ved e-mailen kan bruges til at få større indsigt i fundamentale forhold ved kommunikative relationer.

Indenfor de sidste 30 år har det kommunikative landskab ændret sig dramatisk i takt med indførelsen af de digitale medier. Dette har naturligt medført en række nye kommunikative relationer, hvilket igen har medført ændringer i sprog og sociale konstellationer.² Slutningen på disse transformationer har vi nok ikke set endnu, da den teknologiske udvikling stadig pågår med stor hast, og den egentlige anvendelse foregår også stadig på en meget opsøgende måde.

At der er en intim relation mellem kommunikative medier og kommunikativt indhold og relation er en velkendt indsigt.³ En nøglefigur i analysen af dette forhold var Jacques Derrida. Han var også bevidst om de digitale mediers signifikans. Han fremsatte således en ganske markant påstand om e-mailens betydning:

“[...] in the past *psychoanalysis would not have been what it was (no more so than many other things) if E-mail, for example, had existed. And in the future it will no longer be what Freud and so many psychoanalysts have anticipated now that E-mail, for example, has become possible.*” (Derrida 1995: 34)

Selvom Derrida således tillægger e-mailen stor betydning, er hans generelle forhold til de digitale medier ikke kendetegnet af stor indlevelse. Han var generelt lidt tøvende overfor brugen af dem (Derrida 1997: 56). Målet med denne artikel er derfor at overføre nogle af Derridas indsigter til de digitale medier – mere specifikt til e-mailen.

Jeg vil i det følgende fremhæve Derridas fokus på kommunikationens yderområder, såsom marginerne, mellemhederne, det usagte, spøgelseserne, og relatere dette til e-mailen. Det var en vedvarende pointe for Derrida, at de signifikante forskelle mellem medier skulle findes i netop deres måde at forme tavsheden (Hansen 2008). Hvordan former e-mailen sin tavshed (eller: de kommunikative mellemheder)?

Jeg vil hævde, at tavsheden i en vis forstand bliver mere synlig, fordi skiftet mellem de kommunikative indlæg bliver mere markeret. I en anden forstand bliver tavsheden imidlertid også mindre synlig, fordi man kan opbevare og vende tilbage til tidligere indlæg og dermed overskride de mellemliggende skift. Tidligere indlæg bliver så at sige ved med at tale på trods af, at tavsheden mellem skiftene måske burde have givet dialogen mulighed for at udvikle

sig videre. Dette kan føre til en fiksering af samtalen.

I. Analyse af e-mailens strukturelle karakteristika

En sammenligning af e-mailen med traditionelle papirbaserede udvekslinger afslører en række fælles træk – særligt i forhold til det traditionelle brev. I forhold til en faktor som (i) *anonymitet* ligner e-mailen og brevet hinanden i, at der sjældent findes deciderede anonyme *udvekslinger* sted. Det er sandt, at der er en vis tradition for at *sende* anonyme breve, men eftersom det er svært at besvare sådanne breve (på grund af begrænsninger i udvekslings-systemet) når det sjældent til deciderede udvekslinger. Ved e-mails er det forholdsvis let at besvare en anonym e-mail, men det er sjældent ønskværdigt, fordi det vil generere en masse uhensigtsmæssig e-post (spam).

Ved sammenligning af kommunikative medier forholder man sig også ofte til (ii) *graden af synkroni* (dvs. samtidigheden i udvekslingen). I den talte kommunikation er man som oftest fuldstændig synkron, idet ytringerne og modtagelsen falder sammen, hvorimod der er en høj grad af asynkroni i brevudvekslingen. Her ligger e-mailen midt mellem samtalen og brevvekslingen:

(a) Pga. den hurtige overførsel af det skrevne er der potentielt et mindre delay mellem afsendelse og modtagelse. Dertil kommer (b) at tilgængeligheden af tidligere indlæg i udvekslingen på en nem måde vedblivende kan spille ind i den fortløbende udveksling, eftersom de nemt bliver arkiveret og/eller medtaget i teksten, når man laver en besvarelse af et indlæg. Dette er slet ikke tilfældet i samtalen, og som regel temmelig besværligt i brevudvekslingen.

Endelig kan man også forholde sig til (iii) *rækkevidden* af et kommunikativt medie, og her har e-mailen (a) en geografisk større rækkevidde som udvekslings-medie. Det er sandt, at brevet ligesom e-mailen kan nå hele verden rundt, men pga. den lange ekspeditionstid, er dette sjældent særlig pragmatisk anvendeligt. I forhold til (b) en *offentlig* rækkevidde, så er e-mailen og brevet fælles om at have en klart afgrænset mængde af modtagere. E-mailen har imidlertid en meget simpel måde at tilføje nye modtagere, og i gennemsnit vil den derfor kunne have flere modtagere end brevene.

I det følgende vil jeg forsøge at vise, at kombinationen af (i) begrænset anonymitet, (ii,a) den absolutte adskillelse mellem de kommunikative skift og (iii,b) det veldefinerede felt af modtagere, accentuerer en bevidsthed om de kommunikative mellemheder. Denne tendens understreges på den ene side af de let tilgængelige arkiver (ii,b), men disse bærer også (i en anden forstand) en strukturel tendens til at mindske bevidstheden herom.

Mange af disse egenskaber findes også i andre medier (både digitale og analoge). Det er ikke afgørende for mit argument at hævde, at e-mails adskiller sig fundamentalt fra alle andre medier. Der vil givetvis være overlapninger.⁴ Mit argument vil snarere være, at den vidt udstrakte brug af e-mails har medført, at en bestemt kombination af disse egenskaber er blevet udbredt, og at dette har fået betydning for de kommunikative mellemheder på en gennemgribende måde. Dermed ikke være sagt, at teknologien *determinerer* vores kommunikative relationer. Men den rummer en række strukturelle forhold, der gør bestemte handle-mønstre mere oplagte end andre.

II. Derrida om kommunikationens medialitet

Derrida har beskæftiget sig med betydningen af medierne for den kommunikative udveksling siden han i 1967 offentliggjorde *De la Grammatologie, L'écriture et la différence* og *Le voix et le phénomène*. Disse undersøgelser var oprindelig centreret omkring forholdet mellem talt og skrevet kommunikation. Derrida argumenterede imod den opfattelse, at den skrevne kommunikation skulle betragtes som en *afledning* af den talte.

Helt overordnet set kan man sige, at der var to strategier til at substantiere dette argument: På den ene side (1) viste Derrida, at der findes skriftlige ytringer, der enten ikke har fonetiske ækvivalenter (eksempler på dette kan findes i matematikken – Derrida 1967a: 20), eller som ikke kan adskilles ved deres fonetiske forskellighed (et eksempel på dette er forskellen på fransk mellem *différence* og *différance* (Derrida 1972b: 4)).

På den anden side (2) viste Derrida, at grunden til vores *tilbøjelighed* til at tænke på det talte sprog som mere oprindeligt end det skrevne, er, at mediet for det talte sprog (stemmen) tenderer til at undslippe os.⁵ Dette skyldes, at stemmen er nært knyttet til den umiddelbare kontekst. Stemmen er kun hørbar på det tidspunkt, hvor den bruges til at ytre noget, og fokus for taleren er således at blive forstået umiddelbart på det tidspunkt, hvor hun ytrer sig. Heroverfor står den skriftlige udveksling, hvor skribenten er nødt til at tænke sig en fremtidig kontekst, i hvilken læseren vil kunne forholde sig til ytringen. I den talte udveksling er der således ikke noget tidsrum mellem skabelse og perception – indhold og medie tenderer derfor til at smelte sammen. I den skrevne udveksling

er der et tidsrum, der adskiller skabelse og medie, hvorved det bliver muligt (og nødvendigt) at forholde sig til, at der er et *forhold* mellem disse.

Denne pointe førte faktisk Derrida til at hævde skriftens *primaritet* – i det mindste i en ikke-kronologisk forstand (Derrida 1967a: 16-7 + 81). Han hævdede at skriften i en vis forstand bærer på sprogets *spor* – dvs. at et fokus på skriften vil give os indsigt i fundamentale pointer omkring de konstitutive elementer af sproget.

Dette er naturligvis en ganske substantiel pointe, som burde udbygges for at fremstå som rimelig. Jeg vil imidlertid ikke forpligte mig på denne pointe, men nævner den blot for at forklare, hvorfor Derrida efterfølgende fokuserede på nye former af skriftlighed. Det blev nemlig klart for ham, at hvis skriften skulle tillægges denne primaritet, burde den ikke reduceres til blot at være en fremstilling af sagforhold. Netop ved at gå fra det talte til det skrevne sprog bliver det muligt at lege med forholdet mellem medie og indhold på helt nye måder. Skriften er – givet adskillelsen af skabelse og modtagelse – i stand til at lege med de tidlige forhold (relationen mellem fortid, nutid og fremtid) på helt nye måder.

Dette førte Derrida til studier af forholdet mellem filosofi og litteratur. Han analyserede forskellige kunstneriske udtryksformer (fx litteratur, poesi, teater, musik, drama, ballet, fabel, mimik, film, tv, osv.) og hvordan disse former, pga. deres forskellige medier, kan bruges til forskellige dekonstruktive overvejelser.

Det er imidlertid vigtigt at notere sig, at Derridas primære ærinde ikke var at vise, hvordan disse forskellige medier kan bære på forskellige udtryksformer. Hans mål var snarere at vise, hvordan de gør os bevidste

om forskellige former for tavshed:

“All the ‘genres’ of this generalized writing [...] are distinguished by trace effects whose structure is in each case original. The different ‘silences,’ for example, never merge.” (Derrida 1972a: 297)⁶

Selvom Derrida her skriver om de forskellige udtryksformer som “genrer for generaliseret skrift” skal dette ikke forstås således, at han forudsætter en enhedslig grundlæggende udtryksform (den generaliserede skrift). Det bliver klart i slutningen af citatet, hvor han fremhæver forskelligheden af mediernes tavshed. Dette er en vigtig pointe: Forskellige medier etablerer på forskellig vis forholdet mellem noget, der fremhæves som signifikant på den ene side (mediets fokus), og på den anden side noget der udgør mediets “margin” eller tavshed (gennem dets mellemheder og blinde pletter).⁷

Der er i følge Derrida ingen pletter, der er *principielt* blinde, men ethvert medie bærer på blinde pletter. Dette skyldes, at mediet må introducere forskellige former for fokus og repetitionsmønstre for at kunne lade det signifikante stå frem i forhold til det betydningsløse. Sprog konstitueres (blandt andre ting) af (i) et fokus på noget der siges på bekostning af noget, der ikke siges; (ii) et stipuleret forhold mellem tegn og betegnet; og (iii) tomrum, der *adskiller* de signifikante tegn. Mediernes blinde pletter findes således i (i) mellemheden mellem de ting i verden, der artikuleres; (ii) “mellemværendet” mellem tegn og betegnet (forholdet mellem sprog og verden); og (iii) mellemheden mellem de enkelte tegn (hvad er signifikansen af rummet mellem de enkelte tegn?).⁸

Fokuseringen på de mellemheder, der

bæres af de forskellige medier kan give indsigt i sprogenes konstitution og begrænsninger. Det giver imidlertid sig selv, at en refleksion over sprogets mellemheder ikke er helt simpel, idet de jo netop mister deres karakter af at være mellemheder, når der bliver fokuseret på dem. Derudover kan en sådan fokusering naturligvis heller ikke foregå uden at indføre nye former for mellemheder. Så en mellemheds-analyse må altid basere sig på mellemheder, der ikke bliver reflekteret.

Derrida viser i sine analyser, at mediernes konstitution i sig selv er medbestemmende for de mellemheder, som de bærer på.⁹ Forandringer i medielandskabet vil derfor nødvendigvis også medføre forandringer i de fokuseringer, som ligger i de pågældende kulturer. Analyser af medielandskabet kan derfor være oplysende for en forståelse af kulturerne.

Desværre anvendte Derrida som nævnt aldrig sin optik på de digitale medier. I 1997 gav han et interview, hvor tilbagegangen for papirbaserede medier blev tematiseret. I 1997 var formen af den digitale revolution imidlertid endnu for sporadisk til at retfærdiggøre en dybere analyse. Resten af denne artikel vil derfor sigte på at overføre Derridas optik til de digitale medier – med en særlig fokusering på e-mailen. I analysen vil jeg primært forholde mig til den tredje slags mellemhed: Hvad er betydningen af mellemrummet mellem de enkelte tegn?

“entre... un silence” (Derrida 1972a: 278)

III. Den tavse larm fra e-mailen

Det giver god mening at sammenligne e-mailen med både papirbaserede breve og det talte sprog. D. Crystal har vist at sproget i e-mails ligner både det talte og skrevne sprog (Crystal 2006). Jeg vil over-

veje, hvad der sker mellem de dialogiske skift i e-mailen. Hvad foregår der i adskillelsen mellem taler A og B? Jeg vil fremføre to argumenter:

(1) På den ene side understreger e-mails den egenskab ved det skrevne sprog, at adskillelsen mellem de kommunikerende parter bliver absolut. Når en e-mail er skrevet og afsendt bliver man i første omgang konfronteret med en absolut tavshed. Skribenten har ingen sansmæssige indtryk af, hvordan ytringen modtages.

(2) På den anden side *adskiller* e-mailen sig fra både det talte og skrevne sprog ved at tidligere indlæg i udvekslingen ligger lige for hånden i e-mail-arkivet – og nogle gange endda i den sidst modtagne ytring. Dette betyder, at parterne har let ved at relatere udvekslingens nutidige stadie med tidligere indlæg, hvilket giver dialogens fortid en større tyngde.

1. Modtagerens tavshed

Under skrivning og afsendelse af et brev er forfatteren normalt adskilt fra modtageren – modsat hvad der er tilfældet i den talte udveksling. I den direkte face-to-face situation er der en kontinuerlig reaktion fra modtageren. Modtageren vil, ofte ubevidst, reagere med kropslige gesti (nikke, rynke øjenbrynene, rejse sig op i sædet af iver, osv.). Taleren kan derfor kontinuerligt tilpasse det sagte til reaktionen fra modtageren.

Her introducerer den skrevne udveksling en ny form for mellemhed, idet modtagerens reaktioner ikke kan betragtes, mens ytringen forfattes. Den tavshed som findes i denne mellemhed kan spille en vigtig rolle for den kommunikative udvekslings flow. Dette er særlig tydeligt i de tilfælde, hvor forfatteren er spændt på modtagerens reaktion. Ventetiden på et svar bliver

her ofte tillagt vidt forskellige betydninger. Hvis svaret lader vente på sig, vil det kunne forstås negativt som et udtryk for ligegyldighed, eller positivt som et udtryk for grundighed. På samme vis, hvis svaret kommer for tidligt, kan det tolkes som over-ivrigt, ydmygt, spontant og/eller emotionelt. Og alt efter hvordan ventetiden fortolkes, vil det forme den videre dialog.¹⁰ Et fokus på de kommunikative skift i brev-baserede udvekslinger kan således give os indsigt i, hvordan en skribent er udsat for modtagerens reaktioner.

Dette vakuum mellem de kommunikative skift er særlig accentueret i papirbaserede breve og e-mails, fordi de er *adresserede*; under normale omstændigheder kender man de præcise modtagere af ytringerne; og modtagerne ved, at du ved det. I andre digitale medier – såsom nyhedsgrupper, fora, blogs og WWW – er feltet af modtagere mindre veldefineret, og dette forhindrer helt så skrækkelige forventninger til, hvornår og hvordan en mulig respons kan indtræffe.

Vakuummet accentuerer noget, som også er på spil i den talte udveksling: Usikkerheden og betydningen af, hvordan ytringer modtages. Det er imidlertid meget mere accentueret i den skrevne udveksling pga. den udvidede afstand mellem udfærdigelsen og modtagelsen af en ytring. Afstanden gør det tydeligt at betydningen af et udsagn ikke udelukkende kan tilbageføres til forfatterens intentioner. Betydningen opstår *mellem* forfatteren og modtageren. Så når A fx vil skrive et brev med søde komplimenter til B, så vil hun ofte være nødt til at udfærdige dem anderledes, end hvis hun ville have skrevet de samme ting til C – fordi B og C har forskellige temperamenter, og derfor vil modtage komplimenterne forskelligt.

Denne form for adaptation til hinandens karakter er noget, vi gør spontant hele tiden. Nødvendigheden af at kunne dette er lige stor i talte som skrevne udvekslinger. Forskellen er blot, at betingelserne for at gøre det er markant forskellige. I de skrevne medier føles udsathedens tydeligere, fordi den bliver accentueret på et tidspunkt, hvor skribenten ikke har andet at gøre (i hvert fald i forhold til udvekslingen): i ventetiden, i tomrummet, tavsheden, der følger på et indlæg. I den talte udveksling er udsathedens accentueret samtidig med at ytringen finder sted.

Dette demonstrerer den derridaske pointe fra forrige afsnit: Forskellige medier bærer på strukturer, der accentuerer den kommunikative tavshed på forskellige måder. E-mailen deler på dette punkt mange af brevets egenskaber (den absolutte adskilthed, den veldefinerede gruppe af samtalepartnere, hullet mellem udsagnene). Men der er to koordinater, hvor e-mailen adskiller sig fra brevet:

(i) For det første et tidsrummet mellem afsendelse og potentiel modtagelse af en ytring væsentlig forkortet. Det er således teknisk muligt at modtage en ytring på under et minut. Mange er konstant online, og har sat deres e-mailklienter til at checke for e-mails med korte intervaller. Denne forskel betyder, at mellemtiden meget hurtigere bliver signifikant. Når man sender et papirbaseret brev, bliver ventetiden ikke signifikant før tidligst efter en dag, hvor postvæsenet har omdelt posten, og man har haft tid til at læse brevet. Det betyder, at ventetiden ved e-mailen bliver signifikant på et tidspunkt, hvor man endnu har den oprindelige ytring frisk i bevidstheden, og det giver skribenten mulighed for bedre at reflektere på forholdet mellem indholdet og den efterfølgende tavshed.

(ii) Denne pointe understøttes af en anden forskel mellem papirbaserede breve og e-mails: Ved e-mailen har skribenten mulighed for at have nem adgang til præcise kopier af tidligere indlæg i udvekslingen. Dette er sjældent tilfældet i papirbaserede udvekslinger. I nogle eksempler kan skribenten have adgang til en kladde, og i sjældne tilfælde måske også fotokopier af tidligere indlæg. Kladder er imidlertid sjældent præcise i forhold til de endelige versioner, og kasseres ofte efter afsendelsen. Fotokopier er rigtignok næridentiske med originalen, men de er nok for det første sjældne, og for det andet kræver et omfattende fotokopi-system en omfattende katalogisering, der besværliggør tilgængeligheden af dem. I e-mails ligger de let tilgængelige i e-mailklienten, og kan også nemt kopieres ind i senere indlæg, (noget jeg vil vende tilbage til nedenfor).

Tilgængeligheden af det præcise indhold af tidligere indlæg kan få betydning i mellemtiden mellem indlæggene, idet man kan vende tilbage til disse for at overveje, hvornår man kan forvente et svar, eller om der var noget i det afsendte indlæg, der kan misforstås. Eller hvis der kommer et påfaldende tidligt indlæg: Om der var noget i det oprindelige indlæg, der indikerede hastværk.

E-mailen bærer således på nogle redskaber til at overveje de tavs marginer i udvekslinger, hvorved disse marginer kan få en mere direkte indflydelse på den faktiske udveksling. Redskaberne kan også til en vis grad findes i andre medier, men deres lettilgængelige karakter gør det mere oplagt at bruge dem i e-mailen.

2. Larmen fra tidligere indlæg

Arkiveringen af tidligere indlæg i en udveksling kan således tjene som redskab til at blive bevidst om betydningen af tavsheden mellem indlæggene. I en anden for-

stand kan den imidlertid også modarbejde en sådan bevidsthed, idet den kan hindre bevidstheden om, at udvekslingen kan udvikle sig i disse mellempå perioder. I kommunikative udvekslinger er det naturligt, at parterne har forskellig agenda. Det er også naturligt, at de fortolker situationen og emnerne i udvekslingen forskelligt. Ellers ville det, så at sige, ikke være nødvendigt at have udvekslingen. Denne skævhed medfører, at fokus for udvekslingen vil skifte undervejs. Så når A ytrer sig om noget, vil det få B på at tænke noget, som adskiller sig let fra A's intention, og dette vil forme B's svar, idet det lander lidt skævt i forhold til A's oprindelige indlæg. B's indlæg vil igen blive fortolket lettere skævt i forhold til intentionen, og således vil udvekslingen bølge frem og tilbage.

Denne gradvise vandring af udvekslingen er en naturlig dimension af de fleste udvekslinger, og er med til at gøre dem levende og intense. Parterne i udvekslingen påvirker hinanden på en dynamisk måde. Udvekslinger, hvor denne vandring ikke er tilstede, vil føles statiske, klaustrofobiske og kantede. Udvekslinger, hvor vandringen overdrives, er dog heller ikke frugtbare, idet de vil føles kaotiske, inkohærente, abrupte og fluktuerende.

E-mailen bærer på strukturer, der både kan føre til over- og underdrivelse af vandringen. Overdrivelsen underbygges af de uflexible mekanismer for tur-skift. Dette betyder, at det kan være fristende for en skribent at udvide hvert indlæg for at sikre sig at få det hele med. Herved kan det blive vanskeligt for modtageren at overskue hele indlægget, hvorved den personlige fortolkning (udvælgelsen af hvad, der er det væsentlige) kommer til at få en større betydning.¹¹ Jeg vil imidlertid fokusere på en tendens

i e-mails til at fiksere de kommunikative udvekslinger. Denne tendens viser, hvordan tavsheden er anderledes på spil i e-mailen i forhold til den talte og papirbaserede udveksling. Igen udspringer tendensen af den let tilgængelige karakter af tidligere indlæg i udvekslingen. Som nævnt ovenfor, kan denne egenskab tjene til at understrege tavshedens betydning – nemlig i skiftet mellem indlæggene. Men så snart et nyt indlæg er modtaget, kan indlægsarkivet bruges til et andet formål. Det kan bruges som målestok for det modtagne svar. Responderer svaret på det oprindelige indlæg? Eller undslår det sig fra at forholde sig til den dagsorden, som var sat?

Det nye er her ikke, at man forsøger at fastholde et emne gennem en udveksling. Det er naturligvis vigtigt i alle former for udveksling, at man holder sig passende til et nogenlunde klart emnefelt. Det nye er imidlertid styrken i redskaberne til at fastholde emnefeltet meget snævert. Med e-mailen bliver det muligt at copy/paste tidligere indlæg frem og tilbage, og derved lave en meget præcis sammenligning af, hvorvidt en besvarelse forholder sig helt præcist til et givet indlæg. I ekstreme tilfælde kan dette føre til uendelige skænderier, hvor parterne beskylder hinanden for ikke at forholde sig rimeligt til hinandens indlæg, hvor man beskylder hinanden for at fejlfortolke, fejlцитere, snakke udenom, osv.

Skænderier kan naturligvis også foregå gennem traditionelle breve eller gennem det talte sprog, men skænderierne gennem e-mails får ofte en anden karakter, givet at man kan henvise så præcist til tidligere indlæg.

For at vende tilbage til diskussionen om, hvordan kommunikative medier formes af mellemtidene, kan man sige, at ovenstående

ende tendens er et udtryk for en reduceret bevidsthed om betydningen af mellemhederne. Ved at vende tilbage til tidligere indlæg som den absolutte målestok, annulleres betydningen af vakuummet mellem indlæggene. Arkivet bruges så at sige til at bygge bro hen over tavsheden mellem indlæggene, og fastholde selve indlæggene som den absolutte autoritet. Dette er uheldigt, eftersom vakuummet som nævnt er et sted, hvor man kan blive bevidst om, hvordan kommunikative udvekslinger ikke blot foregår som en sammensmeltning af horisonter, men også som en kollision og forhandling af horisonter. Og hvis parterne tenderer til at fastholde deres agenda og horisont, vil det på den ene side kunne medføre en gensidig afvisning; og på den anden side vil gevinsten af kommunikationen også blive begrænset, fordi man ikke lader sig belære af hinanden.

Herved ender sådanne udvekslinger med at blive selv-centrerede. Annulleringen af vakuummet mellem indlæggene efterlader ikke et rum for at reflektere over den gensidige udsathed og nødvendigheden af gensidig bevægelighed. Diskussionen bliver i stedet en steril diskussion af, om den anden udviser den nødvendige respekt for emnet – eller for at stramme den yderligere: Hvorvidt den anden udviser den nødvendige respekt for *mig*.

Der er således en spænding i de tekniske strukturer af e-mailen mellem et potentiale til at blive mere hhv. mindre bevidste omkring de kommunikative mellemheder. På den ene side faciliterer e-mailen en øget bevidsthed om den anden pga. den øgede hastighed mellem skiftene. Den andens tavshed bliver herved signifikant, imens indholdet af det seneste indlæg stadig er frisk i erindringerne. På den anden side medfører tilgængeligheden af tidligere indlæg,

at der kan bygges bro hen over mellemhederne, hvorved mellemhedernes betydning reduceres.

Ingen af disse strukturer *determinerer* kommunikationen som sådan. Det er én ting at facilitere eller hindre et handle-mønster. Det er noget helt andet at lade sig *bestemme* af sådanne strukturer. Dette er også grunden til, at man skal være varsom med at generalisere en effekt af disse strukturer. I nogle tilfælde vil de faciliterende effekter slå igennem, i andre vil de hindrende effekter være markante. Det afhænger i udstrakt grad af udvekslingens atmosfære, parternes sindelag og indholdet af udvekslingen.

IV. Sociale konsekvenser af mediets tavshed

Jeg vil nu forsøge at perspektivere de vundne indsigter. Dette gøres naturligvis med det netop fremførte forbehold; jeg vil skitsere, hvad det kan betyde, når de nævnte karakteristika træder frem.

1. At blive bevidst om mellemhedernes betydning

Synligheden af mellemheden faciliterer en bevidsthed om, hvordan man er udleveret til den andens reaktioner. I mundtlige udvekslinger har dette aspekt en tendens til at undslippe os, fordi adaptationen foregår kontinuert og umiddelbart. Faciliteringen af dette aspekt har e-mailen tilfældes med papir-baserede udvekslinger, dog er den som vist ovenfor accentueret yderligere.

Forsøget på at få modtageren til at forstå en ytring i den rette ånd er til stede i al kommunikation, men i den skrevne er den nødt til at foregå uden umiddelbar kontakt med modtageren. Skribenten er derfor nødt til at gøre det mere reflek-sivt, hvor det i den mundtlige udveksling

kan foregå perceptivt og dermed mindre bevidst. Skribenten er nødt til at anticipere den andens reaktioner, fordi hele budskabet skal være udfærdiget inden modtageren får mulighed for faktisk at reagere. Dette påkræver en bevidsthed om de retoriske og argumentative midler og en bevidsthed om, hvordan mediet former kommunikationens indhold. Derfor er en bevidsthed om den kommunikative tavshed frugtbar.

Accentueringen af bevidstheden om de kommunikative mellemheder har muligvis en yderligere konsekvens. På internettet har man i de senere år kunnet konstatere en øget grad af eksperimentel selv-iscenesættelse. Brugere af internettet eksperimenterer med skabelsen af virtuelle karakterer i diverse chatrooms, blogs, virtuelle verdener, osv.¹² Dette fænomen er ikke så accentueret i e-mails som i andre internetbaserede medier, hvilket sandsynligvis skyldes den begrænsede anonymitet. Bevidstheden om, hvordan selv-iscenesættelsen påvirker modtagelsen af ytringer, er dog givetvis også en vigtig kilde til sådanne eksperimenter. Og denne bevidsthed kan e-mailen, som ovenfor vist, være en kilde til.

2. Reduktion af mellemhedernes betydning

Som vist i det forrige afsnit, kan arkivet af tidligere indlæg i en udveksling medføre en reduktion af mellemhedens betydning. Dette er i en snæver sammenhæng en negativ konsekvens. Det ville imidlertid være mere derridask at bruge dette problem som anledning til at udføre en dekonstruktiv undersøgelse. På et umiddelbart niveau kunne man bruge det som anledning til at indføre et mindre rigtigt forhold til emnet for kommunikationen: Selvom det er vigtigt at forholde sig til tidligere indlæg, er det også vigtigt at give plads til en respekt for de kommunikative mellemled, hvorved

en gensidig udvikling bliver mulig.

I et større perspektiv kan problemet også være anledning til at revitalisere en vigtig hermeneutisk indsigt: I kommunikative udvekslinger er emnet og indholdet ikke givet på forhånd. Emnet og indholdet er noget, der gradvist skabes og udvikles undervejs i udvekslingen. I gadamerske termer kan man sige, at emnet for udvekslingen udfolder sig gennem en sammensmeltning af kommunikative horisonter. Eller, for at formulere det lidt mindre stærkt (og mere derridask): gennem en *kollision mellem* eller *sammenstød af* horisonter. Kollisionen mellem horisonter er imidlertid ikke primært formet af, hvad der faktisk siges i udvekslingen. Det sagte skal snarere analyseres imod spørgsmål om, hvad der *ikke* siges. Det er mediernes tavshed, der bestemmer betydningen af det sagte.

Noter

- ¹ En udvidet udgave af denne artikel vil blive trykt i *Techné; Research in Philosophy and Technology*, Vol 13, No. 1, under titlen "Communicative In-Betweens of E-mail Communication"
- ² Se fx i Crystal 2006, Slevin 2000.
- ³ Se igen op. cit. Ældre analyser af forholdet kan desuden findes i Frankfurterskolen – fx i Horkheimer/Adorno 1944 og Habermas 1962.
- ⁴ Mange af de egenskaber som jeg har fremhævet kan fx også findes hos faxen. Den nåede imidlertid aldrig at få den samme folkelige udbredelse.
- ⁵ Denne pointe demonstreres i Derrida 1967c, særligt i kap. VI: 91-7.
- ⁶ Den engelske oversættelse er taget fra B. Johnson i Jacques Derrida *Dissemination*. Chicago. University of Chicago Press: 243.
- ⁷ I sine senere skrifter taler Derrida om forholdet mellem ånd og spøgelse (Derrida 1993).
- ⁸ Derrida 1972a: 295-7.
- ⁹ Derrida 1967c: 42+83, 1993: kap. 2, Derrida & Stiegler 1996: 67-8.
- ¹⁰ Det er givetvis muligt at påpege tilfælde, hvor indholdet af breve ikke er så sårbar overfor ventetiden. Dette er imidlertid ikke så afgørende her, idet jeg blot vil vise, at de skriftlige medier i visse tilfælde kan være en kilde til indsigt – ikke at de *altid* er det.
- ¹¹ En oplysende diskussion af de ufrugtbare konsekvenser af store e-mails findes i Friedman & Currall 2003.
- ¹² En uddybelse af fænomenet findes i Crystal 2006, Slevin 2000, Madsen 2007.

Litteratur

- Crystal, D. (2006) *Language and the Internet*, 2. udgave. Cambridge: CUP.
- Derrida, J. (1967a) *De la Grammatologie*. Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1967b) *L'écriture et la différence*. Paris: Seuil.
- Derrida, J. (1967c) *Le voix et le phénomène*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Derrida, J. (1972a) *La dissémination*. Paris: Seuil.
- Derrida, J. (1972b) *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1993) *Spectres de Marx*. Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1995) *Mal d'Archive*. Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1997) "Le papier ou moi, vous savez...(nouvelles spéculations sur un luxe des pauvres)". *Pouvoirs du Papier, Cahiers de médiologie* 4: 33-57.
- Derrida, J. & Stiegler, B. (1996) *Échographies de la télévision. Entrées filmés*. Paris: Galilée.
- Friedman, R.A. & Currall, S.C. (2003) "Conflict escalation: Dispute exacerbating elements of e-mail communication". I *Human Relations* (2003), vol. 56,11: 1325-1347.
- Habermas, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Hansen, E. (2008) "Det digitale spøgelse". I Hansen, Kreuzfeldt, Sylvestersen *Digitale mellemværender*. Århus: Forlaget Philosophia.
- Horkheimer, M. & Adorno, T.W. (1944) *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- Madsen, M.V. (2007) "Mig og min avatar – Internettet som identitetslaboratorium". I Hansen, Kreuzfeldt, Sylvestersen *Digitale mellemværender*. Århus: Forlaget Philosophia.
- Slevin, J. (2000) *The Internet and Society*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, J.B. (1990) *Ideology and Modern Culture*. Stanford: Stanford University Press.
- Thompson, J.B. (1995) *The Media and Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Anders H. Stefansson

Tavshedens terapi - Stille sameksistens og social rekonstruktion efter den bosniske konflikt

Nutidige terapeutiske interventioner i samfund, der har gennemgået voldelig konflikt, hviler på en antagelse om narrativ sandhed og dialog som vejen mod social rekonstruktion og forsoning. Artiklen sætter spørgsmålstegn ved denne vestligt inspirerede model for konfliktløsning gennem en analyse af den udbredte brug af selektiv tavshed som social terapi i bosniske familier og lokalsamfund efter krigens afslutning. Her vægtes de sociale fællesskabers stabilitet højere end det enkelte individs behov for at italesætte sine lidelser. Artiklen bygger på forfatterens antropologiske feltarbejde i Bosnien-Hercegovina.

Tale er sølv, tavshed er guld, siger et gammelt ordsprog. Men passer det? Udsagnet synes i hvert fald at have mistet sit skær af visdom i vores stadig mere mediedomineerede, egocentrerede og "decibel-distraherede moderne verden" (Fernandez 2006: 158), hvor opmærksomhed og anerkendelse primært opnås gennem offentlig eksponering af personlige erfaringer og meninger. Tale er gu(l)d. At det ikke længere opfattes som en klog strategi at tie stille kommer stærkt til udtryk i den nyere terapeutiske tilgang til traumatiske oplevelser. Her opfattes italesættelse af overgreb og tab som en forudsætning for mental heling – og parallelt dermed bliver tavshed til en potentiel patologisk tilstand, der i sig selv er behandlingskrævende. Idéen om den fortællende offer-patient står i grel modsætning til tidligere tiders bid-smerthen-i-dig-og-vær-en-helt-holdning og har sine problematiske sider allerede på det individuelle niveau (Hamber 2007: 117). Imidlertid er denne model for individuel, narrativ terapi i de senere år blevet overført til det kollektive, samfundsmæssige plan

- i særdeleshed i forhold til terapeutiske interventioner, som har til hensigt at skabe social rekonstruktion og forsoning i krigs- og konflikthærgede stater. Den bærende tankegang er, at voldsplagede lande ligesom personer har behov for behandling for at kunne lægge traumat bag sig og atter blive til "sunde samfund" (Fromm 1982).

Men hvordan lægger man et helt samfund på briksen, så at sige? Nogle af de institutionelle mekanismer, der i disse år typisk benyttes i normaliseringen af post-konfliktsamfund og post-autoritære stater, er sandhedskommissioner, retsforfølgelse af politiske ledere og krigsforbrydere, dialog- og forsoningsprojekter, revisionistisk historieskrivning og indførelse af demokrati og ytringsfrihed. Fælles for alle disse former for social terapi er tiltroen til sprogets og sandhedens helende og frigørende virkning, hvilket Sydafrikas meget omtalte Sandheds- og Forsoningskommission, der tilbød amnesti til apartheidstyrets gerningsmænd, såfremt de fortalte om og angrede deres forbrydelser offentligt, måske er det ultimative eksempel på